

Cărți franceze din fondul Bibliotecii Asociației Culturale „Kölcsey” din Arad

French books from the Library of the „Kölcsey” Cultural Association in Arad

ELENA RODICA COLTA*

Abstract: Along with books in Latin, in the library of the city of Arad there is also an important collection of French books from the 18th century. It stands out for a great thematic diversity, from books aimed at erudition to literature, a sign that readers' preferences have shifted from classical writings, in Latin, to modern, contemporary writings, in French.

Keywords: erudition, literature, French, readers, pleasure.

Alături de cărțile latine, un al doilea fond important, identificat în prima bibliotecă publică a orașului Arad¹, este „gallica”², adică fondul de carte franceză.

La fel ca și fondul de carte latină și cel de carte franceză a luat naștere în timp, prin donații și achiziții.

Știm de altfel că, cel puțin doi din colecționarii locali³, István Csáky și Atzél Péter⁴, ale căror cărți au ajuns, în final, în fondul Bibliotecii Asociației Culturale „Kölcsey”, au fost vorbitori și implicit cumpărători și cititori de carte franceză.

* Dr. etnolog, Centrul Cultural Județean Arad; expert în carte veche manuscris al Ministerului Culturii, email: rodica.colta@gmail.com.

¹ Înființată la 1 martie 1888. Detalii vezi în: ***, *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Editura Nigredo, Arad, 2006.

² Am folosit termenul utilizat de Biblioteca Națională a Franței, în care am identificat o parte din aceste cărți.

³ Elena Rodica Colta, „Colecționari de cărți vechi din bibliotecile arădene”, în *Ziridava. Studia Historica*, XXVII, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, pp. 137–146.

⁴ A studiat la Paris.

Urmărind exemplarele identificate, putem spune că, în orașul Arad, orientat cultural spre Budapesta și Viena, cei care au cumpărat aceste volume⁵, au fost interesați, unii, mai puțini, de vechimea și raritatea cărților, iar alții, mai mulți, de acumularea unei anumite erudiții, ce urma să depășească nivelul celui „*honnet homme*” al veacului al XVII-lea de la curtea regelui Franței⁶, dar și de subiectele fierbinți din anii Revoluției franceze sau, pur și simplu, de conținutul scrierilor epocii.

Transferul acestor fonduri private din secolul al XVIII-lea către biblioteca orașenească, ne dezvăluie, în parte, marea diversitate tematică specifică cumpărătorilor vremii. Totuși, la o analiză mai atentă, în această euforie a cumpărărilor identificăm și interese de lectură punctuale, chiar anumite apetențe, ce focalizează achizițiile pe câteva domenii, „la modă” în orice bibliotecă de intelectual, cum ar fi diplomația, arta militară, istoria, corespondența, diverse științe, călătorii sau reeditări din scriitorii antici.

La aceste cărți erudite, în rafturile bibliotecii s-au adăugat și cărți de literatură, între care un grup aparte l-au reprezentat romanele licențioase, multe scrise de femei sau de aristocrați, sub pseudonim, parte traduse din literatura engleză, care erau citite de doamnele din casă.

Un alt grup de achiziții, pe care trebuie să-l menționăm încă de la început, este cel al cărților franceze ce abordau subiecte interzise sau erau „protestante, proscrie de cenzori și condamnate de puterea oficială”, care au apărut în tipografia pariziene cu adrese false sau în tipografii olandeze.

Revenind la aria de răspândire, circulația dinspre vest spre est, adică difuzarea acestor cărți franceze în Europa Centrală și de Est⁷, a presupus existența unor intermediari⁸, despre care azi nu se mai știe nimic.

În sfârșit, fiind vorba de producții de carte din două secole diferite, descoperim că interesul editorilor și tipografilor a fost și el unul diferit, prioritară fiind, însă, la toți, vânzarea.

De asemenea, trebuie să mai adăugăm că, din perspectivă geografică, cărțile franceze identificate în biblioteca arădeană au fost produse nu numai în Franța, ci și în alte țări din Europa, vorbitoare de germană, olandeză etc.

⁵ Vezi biblioteca baronului Orczy Lőrinc, biblioteca Vásárhelyi János.

⁶ *L'honnête homme* reprezenta idealul moral al secolului al XVII-lea european. Era definit drept un om cu o anumită cultură generală, cu calități sociale și cu anumite virtuți morale.

⁷ Persoană cultă, Împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei l-a invitat pe Diderot la Moscova pentru a continua tipărirea Enciclopediei, după ce fusese interzisă în Franța. De asemenea, a purtat vreme de 15 ani, adică până la moartea acestuia, o corespondență cu Voltaire.

⁸ Negustori ce vindeau cărți la târguri și librari.

Cărți din secolele XVI–XVII

Între 1546 și 1550, tinerii intelectuali francezi au descoperit frumusețea literară prin intermediul capodoperelor poeziei grecești, a unor poeți latini, a lui Petrarca și a poezilor italieni din timpul Renașterii, care scriau în latinește⁹.

Idealul poezilor vremii a fost să renunțe la rondeluri și balade și să scrie epigrame în genul lui Marțial, elegii jalnice în stilul lui Ovidiu, Tibul sau Propertiu. În același timp, ei considerau că poezia franceză a vremii avea nevoie de un stil.

Singurii care păreau să rivalizeze cu frumusețea anticilor au fost scriitorii moderni de la curtea regelui Franței: Jacopo Sannazaro¹⁰, Luigi Alamanni, Niccolò Martelli, Maruello, Pontanul, Jean Second¹¹, care scriau și ei latinește.

Totuși încă de atunci au existat și poeți precum Joachim du Bellay¹², care au dorit să îmbogățească limbajul poetic, să înțeleagă esența versului francez, să stabilească reguli.

Acestei etape literare îi urmează cea a umanismului clasic (1550–1675) reprezentată de creația poezilor Pleiadei și a scriitorilor din cercul literar de la Hotel de Rambouillet, în care activa François de Malerbe¹³.

Doctrina clasică a fost alcătuită dintr-un ansamblu de principii esențiale, a căror respectare trebuia să permită crearea unei opere perfecte. Însă frumusețea în înțelesul clasicilor nu putea fi concepută fără un scop etic, fără să moralizeze.

Prin urmare, cu toate că Aristotel a devenit idolul adorat, în final, marii clasici au optat pentru rațiune. Dogma rațiunii a ajuns să domine doctrina clasică.

Între 1600 și 1660, numeroși teoreticieni se vor strădui să scoată din Aristotel bazele raționale ale unei doctrine definitive. Printre regulile impuse s-au numărat verosimilitatea, realul, generalul¹⁴.

În cele din urmă, creatorul doctrinei clasice a fost desemnat Boileau cu a sa *Artă poetică* din anul 1674. Conform acesteia, poetul trebuia să scrie pentru o elită restrânsă, alcătuită din *honnêtes gens*.

Din altă perspectivă, spiritul clasic iubea stabilitatea, marii clasici fiind niște sedentari. Bossuet nu a fost niciodată la Roma, lui Boileau îi era suficient să trăiască la Auteuil, iar lui Racine la Paris. Se părea că după Renaștere și Reformă,

⁹ Philippe van Tieghem, *Marile doctrine literare din Franța*, Editura Univers, București, 1972, p. 9.

¹⁰ Jacopo Sannazaro (1458–1530): poet, umanist italian, membru al Academiei Pontaniene din Neapole.

¹¹ Joannes Everardi (1511–1536).

¹² Joachim du Bellay (1522–1560).

¹³ François de Malerbe (1555–1628): poet și critic literar francez.

¹⁴ Philippe van Tieghem, *op. cit.*, p. 53.

Europa a intrat într-o epocă a reculegerii. În viață domnea ordinea. „*La Versailles vizitatorul avea impresia că până și apa este aceeași*”¹⁵.

Schimbări în privința acestui imobilism înregistrăm de la finele secolului al XVII-lea, odată cu apariția dorinței de a călători. Exploratorii ies din satele lor, din provinciile lor, din țările lor pentru a afla cum trăiesc și gândesc ceilalți oameni. Noua deviză franceză a devenit „*Dacă sunteți curioși, călătoriți*”¹⁶. Primii care s-au mobilizat au fost Voltaire, Montesquieu, Rousseau.

Revenind la caracteristicile acestui veac, trebuie să menționăm și prețiozitatea, care a produs, în prima jumătate a secolului, o literatură specifică, „prețioasă”, fundamentată și ea, după 1650, printr-o doctrină¹⁷.

În sfârșit, în paralel cu limbajul acestor prețioși, în secolul al XVII-lea, în Franța au mai fost folosite limbaje vorbite de pedanți și provinciali.

Față de poezie, până în primul sfert al secolului al XVII-lea, proza a fost lăsată „geniului individual”, fiind considerată o formă prin definiție liberă, lipsită de orice reguli¹⁸. Prozei îi va fi rezervat romanul.

Receptarea cărților franceze din secolele XVI–XVII în Europa Centrală și de Est, a avut loc mai târziu, ca piese de colecție. Comparativ cu întregul fond, ele sunt mai puține și oarecum ocazionale, cumpărătorul având, de cele mai multe ori, noroc de a le găsi pe piața de carte.

Cea mai veche carte franceză, pe care am identificat-o în registrul de inventar, este *L'état de la religion du peuple Laique*, tipărită în anul 1581. Autorul folosește un pseudonym (Junius Brutus), pentru a evita un proces, fiindcă scrierea apăra „dreptul de rezistență la un stat care amenință exercitarea religiei”. Pe fila de titlu a tipăriturii nu sunt trecute nici orașul nici editura, nici tipografia.

Trecând la secolul al XVII-lea, cel mai valoros exemplar este ediția elzeviriană a cărții lui Antigonus Carysius, *Historiarum mirabilium collectanea*¹⁹ (Lugduni Batavorum, 1619).

Celelalte tipărituri sunt produse în a doua jumătate a secolului (1660–1695). Ca tematică, ele reprezintă volume de organizare statală, eseuri morale sau religioase, memorii, biografii romanțate, literatură.

Un asemenea volum este cel de *Essais de morale* (Paris, 1671–1678), scris de moralistul francez Pierre Nicole²⁰.

¹⁵ Paul Hazard, *Criza conștiinței europene*, Editura Univers, București, 1973, p. 3.

¹⁶ *Ibidem*, p. 5

¹⁷ Prețioșii credeau că opera literară nu trebuie să fie accesibilă omului de rând.

¹⁸ Philippe van Tieghem, *op. cit.*, p. 20.

¹⁹ O colecție de povești datorată lui Antigonus Carvisius.

²⁰ Pierre Nicole (1625–1695): filozof și teolog francez.

O altă carte cu valoare teologică din 1688, având titlul *De la foy de l'espérance et de la charité, ou Explication du symbole, de l'oraison dominicale et du décalogue*, conține o sumă de texte de Martin de Barcos²¹.

Între aceste cărți „vechi” se remarcă cele 3 volume în folio reprezentând *Mémoire pour l'histoire du cardinal de Richelieu / Memoriile Cardinalului Richelieu*, editate de Antoine Bertier²² (Paris, 1660), *Viața vicontelui de Turrene*²³ / *La vie du vicomte de Turrene* de M. du Buisson²⁴ (Köln, 1685), piesa de teatru a lui Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp, intitulată *Lucien en belle humeur ou Nouveaux entretiens des morts* (Amsterdam, chez André van Hogenhuvse, 1691) și *Etat du Royaume de Danemark, telqu'il étoit en 1692* (Amsterdam, 1695) de Robert Molesworth, un politician anglo-irlandez.

Din această simplă înșiruire minimală, constatăm că până la finele veacului al XVII-lea interesul cititori, pe lângă teologie, eseistică și teatru, se învârtea în jurul formelor de organizare statală și a vieții de la curte.

Secolul al XVIII-lea

Secolul al XVIII-lea a produs importante schimbări în psihologia Europei. Dacă veacurile anterioare au fost dominate de un spirit clasic, care credea în echilibru și era ancorat în stabilitate²⁵, veacul al XVIII-lea a fost unul neliniștit, obsedat de cunoaștere și de călătorii, ca formă de satisfacere a curiozității.

Primii cărora li s-a deschis gustul călătoriilor au fost italienii. La rândul lor, francezii, obsedați de noutate, „plecau la drum când în Asia, când în Africa, pentru a schimba decorul și a se distra”²⁶.

În mișcare au fost și germanii, care, îndată ce învățau latina, se pregăteau de călătorie. Ei își făceau un itinerariu și, în timpul călătoriei, notau tot ce vedeau în drumul lor. Pentru englezi, care au publicat cea mai abundentă literatură de călătorie, voiajul a constituit o formă de instrucție.

În ajutorul tuturor acestor călători, au fost întocmite numeroase ghiduri și prezentări de orașe.

Pe lângă acestea, în epocă se va dezvolta, până la exces, o anumită producție de povestiri, descrieri, rapoarte, culegeri, colecții, miscelaneu ciudate, care constituiau „literatura” celor ce stăteau la gura sobei și citeau, ceea ce le povesteau alții. Lectura povestirilor de călătorie a însemnat și ea o formă de evadare, de

²¹ Martin de Barcos (1600–1678).

²² Antoine Bertier (1610?–1678)

²³ Mareșal general în armata regală.

²⁴ Prim căpitan și maior în Regimentul Verdeline.

²⁵ „Veacul reculegerii”.

²⁶ Paul Hazard, *op. cit.*, p. 5.

trecerea de la stabilitatea spiritului la mișcare. Sunt înregistrate diferențe, se caută explicații, este descoperită relativitatea.

Cât privește istoria, savanții tocmai și-au pierdut încrederea în ea. Istoricii moderni, foarte numeroși²⁷, nesiguri pe ei, erau neliniștiți, întrebându-se care este adevărul. Totuși, au admis că istoria este o școală de morală, „o anatomie spirituală a acțiunilor omenești”. În anul 1670, părintele Le Moyne în cartea sa *De l’Histoire* o definea ca „o narațiune continuă de lucruri adevărate, mărețe și publice, scrisă cu spirit, cu elocvență și judecată, pentru instruirea persoanelor particulare și a principilor, pentru binele societății civile”. Printre cei înverșunați contra istoriei s-au numărat cartezienii și libertinii, care îi considerau pe toți istoricii drept niște șarlatani. După ei, singura istorie adevărată era Istoria dictată de Dumnezeu.

Erudiții vremii au fost de părere că există totuși o posibilitate de a reface istoria prin editarea de texte, descifrarea documentelor, lustruirea monedelor etc.

Trecând de la istorie la religie, catolicii și protestanții, până la alungarea celor din urmă, după retragerea Edictului de la Nantes din anul 1685, se înfruntau cu pana în mână, dând naștere la numeroase dispute. După 1685, intelectualii protestanți s-au refugiat parte în Olanda, parte în Elveția sau în Anglia, unde au continuat să scrie în limba franceză.

Sarcina lor a fost să mențină spiritul Reformei. Pentru aceasta ei multiplicau opera părinților lor hughenoti. Aceste scrieri, apărute printre altele și în revista lui Bayle, au fost interzise la Paris și condamnate la Roma.

Revenind însă la glisajul literar dintre clasic spre modern, putem spune că experiențele dobândite de călători și de cititorii cărților de călătorie, au zdruncinat lumea clasică, în care scriitorii produceau „modele”.

Modernii au răsturnat altarul zeilor antici, „au preferat să parieze pe prezent, pentru a simți fluxul unei vieți tinere”²⁸.

Față de țările vecine, epuizate la începutul secolului al XVIII-lea, Franța a început să dețină supremația literară în Europa. În paralel cu retipărirea tragediilor, comediilor, fabulelor, predicilor unori autori deveniți clasici, au fost publicați masiv și autori contemporani, precum René Descartes, Pierre Corneille, Jean-Baptiste Poquelin (Molière), Jean Racine, Jean de La Fontaine, Jacques-Bénigne Bossuet, urmați de Massillon, Regnard, Alain René Lesage. La aceștia s-au adăugat, în continuare, pleiada scriitorilor mărunți, de mână a treia și a patra, precum Dominique Bouhours, Nicolas Rapin, Claude Fleury, care se răspândeau și circulau peste tot²⁹.

Ca urmare, toată lumea voia să știe franceza, în detrimentul latinei, care, cu izul ei de scolastică, începea să fie asociată cu trecutul. După Bayle,

²⁷ Vezi Mézeray, părintele Buffier, Varillas, Edward Hyde conte de Clarendon, Abel Boyer etc.

²⁸ Paul Hazard, *op. cit.*, p. 29.

²⁹ *Ibidem*, p. 58.

franceza a devenit punctul de comunicare al tuturor popoarelor europene, o limbă transcendentă³⁰.

Trecând după această introducere, la cărțile franceze din secolul al XVIII-lea ale bibliotecii orașului Arad³¹, acestea au fost, pe măsura curiozității veacului, extrem de diverse (enciclopedii, dicționare, științele naturii, matematică, chimie, istorie, artă militară, scrieri morale, călătorii, corespondență, literatură antică și contemporană etc).

Ca să înțelegem dimensiunea interesului și gustul cititorilor locali, vom face o prezentare tematică succintă a ceea ce s-a cumpărat din marea producție a vremii.

Cărți „de instrucție”

Nevoia de erudiție, specifică veacului enciclopediștilor francezi și a iluminiștilor austrieci, explică numărul mare de cărți considerate „de instrucție”, achiziționate de intelectualii vremii (aristocrați, preoți, juriști)³², care doreau să dobândească, prin lectură, o viziune mult mai largă asupra lumii.

Un prim grup de cărți considerate „necesare” au fost dicționarele și enciclopediile vremii, tipărite și retipărite.

Din această serie „filologică”, un prim dicționar, cumpărat la începutul veacului, a fost *Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois* (Rotterdam, 1706), o lucrare monumentală produsă de Antoine Furetière³³, ce cuprindea „toate cuvintele franceze” existente și utilizate la acea dată. Interesul de care s-a bucurat cartea a făcut ca, ediția din 1706 să fie urmată de o a doua, apărută în anul 1708, la Rotterdam, în editura lui Reinier Leers³⁴.

Lucrarea lui Furetière a fost exclusă de către Academia Franceză, în 22 ianuarie 1685, din lista de cărți propuse spre tipărire, încât prima ediție a apărut postum, în anul 1690, cu o prefață de Pierre Bayle, filozof hughenot.

Același Pierre Bayle tipărea în anul 1741, la Basel, un *Dicționar istoric*³⁵ și *Dictionnaire historique et critique*, editat de Jean Louis Brandmuller.

Interesul pentru dicționarul lui Bayle face ca, în anii 1750–1756, să apară la Amsterdam (editor și librar Zacharias Châtelain³⁶), cu titlul *Nouveau dictionnaire*

³⁰ Pierre Bayle, *Nouvelles de la République des lettres*, 1685.

³¹ Din 1873, a existat un fond de carte franceză și la biblioteca Gimnaziului Regal de Stat (azi Colegiul Național „Moise Nicoare”), care după 1990 a fost transferat la Biblioteca Județeană Arad.

³² Vezi Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, Editura Meridiane, București, 1997.

³³ Antoine Furetière (1619–1688): savant și scriitor francez.

³⁴ Reinier Leers (1654–1714), editor.

³⁵ Pierre Bayle, *Dictionnaire historique*, I, Basle, 1741.

³⁶ Zacharias Châtelain (1684–1743), editor.

historique et critique, a VI-a ediție (revăzută, corectată și augmentată, cu o biografie a autorului³⁷, întocmită de M. des Maizea³⁸).

Cam în aceeași vreme a fost tipărită o *Encyclopédie Petite*, I–II, (Linge³⁹, 1767) și un volum din lucrarea lui Voltaire⁴⁰, *Questions sur l'encyklopédie par des amateurs* (Neuchâtel, 1771).

Trecând la interesul pentru științele politice, în fondul Gallica am identificat mai multe cărți ce prezintă forme de organizare statală, politici de stat și diplomație. O primă tipăritură, asupra căreia ne oprim, este *La Nouvelle école du monde – Ouvrage nécessaire à tous les états, et principalement à ceux qui veulent s'avancer dans le monde*. 2 Vol. (Lille, Tipografia lui J. B. Henry, 1764) de A. J. Lebret.

La fel de interesante au fost în epocă și cartea despre Marea Britanie, intitulată *Caracteristiques de la Grande Bretagne*, (La Haie, 1769) de G. Lemarchand⁴¹, volumul *Avis aux négociation par les nouveaux plans de partage*, (Londres, 1712), datorat ziaristului scoțian George Ridpath, *Tableau de la guerre de la Pragmatique-sanction en Allemagne et en Italie* (Berne, 1784)⁴², în 2 volume, sau *Histoire des guerres et des négociations qui precederent le traité de Westphalie, Sous Le Règne De Louis XIII & Le Ministere Des Cardineaux Richelieu et Mazarin* (Paris, Chez Didot, 1751), datorată lui Guillaume-Hyacinthe Bougeant⁴³.

Ca modele de guvernare, s-au bucurat în epocă, și volumele *Constitutions des provinciaux états de l'Europe*, (Paris, 1791) de Jacques-Vincent Delacroix și cartea ducelui d'Anville⁴⁴, *Constitutions des treize états unis de l'Amérique*, (Paris, 1792).

Pericolele unor războaie între diferite țări europene explică și achiziția unor cărți de științe și artă militară. Între acestea s-a numărat și *École militaire*, (Paris, Par Tissot, 1762) o carte rară în 3 vol., scrisă de abatele Guillaume Thomas François Raynal⁴⁵ la cererea guvernului.

³⁷ *Vie de Bayle* (1730).

³⁸ Pierre des Maizeaux sau Desmaizeaux (c. 1666 or 1673 – June 1745).

³⁹ Lingen, Germania.

⁴⁰ François-Marie Arouet Voltaire (1694–1778).

⁴¹ Cartea se referea la începutul procesului de constituire, din anul 1701, a viitorului Regat Unit al Marii Britanii.

⁴² Analizează reacția Germaniei și Italiei după emiterea de Carol al VI-lea a Pragmaticii Sanțiuni. Documentul oficial, emis în data de 19 aprilie 1713 de Carol al VI-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman, prevedea indivizibilitatea și inseparabilitatea regatelor și țărilor ereditare habsburgice, stabilind în acest scop o ordine a succesiunii la tron.

⁴³ Guillaume-Hyacinthe Bougeant (1690–1743): preot jezuit francez, scriitor și dramaturg.

⁴⁴ Jean-Baptiste Louis Frédéric de La Rochefoucauld, duce de d'Anville (1709–1746), prieten cu Benjamin Franklin.

⁴⁵ Guillaume-Thomas Raynal (1713–1796).

Un alt grup de cărți, din domeniul științelor reale (matematică, chimie și fizică) au fost folosite ca manuale în gimnazii și colegii. Un exemplu de asemenea manual a fost *Elemens de chymie*, I–II (Amsterdam, Chez J. Wetstein 1752)⁴⁶ de Herman Boerhaave⁴⁷.

La științele reale s-au adăugat volumele de științele naturii (botanică, zoologie și anatomie) unele de nivel școlar, altele, precum ediția a IV-a revăzută, corectată și argumentată din *Études de la nature*, Bruxelles, 1792) de Jacques-Henri-Bernardin de Saint-Pierre, adevărate studii pentru epoca respectivă.

O carte unică, curioasă și rară a fost, la mijlocul veacului, *Antropophagie ou Les Antropophages* (Amsterdam, 1764) de Marc-Ferdinand Grouber de Groubenall de Liniere, un pamflet contra fermierilor.

Tot o carte răzleață în fondul francez este cartea de medicină, intitulată *Mémoire instructif sur la manière de rassembler, de préparer, de conserver, et d'envoyer les diverses curiosités d'histoire naturelle*, scrisă în anul 1786 de Friederich Hoffman⁴⁸ și Philipp Adolph Boehmer⁴⁹, acest domeniu fiind, în general, foarte bine reprezentat în limba latină și germană.

Trecând la cărțile de geografie, unele, precum *Geographie* de Anton Friedrich Büsching (Lausanne, 1778), *Le Géographe manuel, contenant la description de tous les pays du monde, ... de leurs habitans, leurs villes capitales, avec leurs distances de Paris* etc. (Paris, 1757), *Dictionnaire géographique historique et politique des Gaules et de la France* (1762) de Jean-Joseph Expilly⁵⁰, au depășit și ele nivelul manualelor, fiind încadrabile la cărți de nivel mai înalt.

Oarecum tangente cu geografiile vremii au fost și cărțile de călătorie pentru adulți, care descriau ținuturi neexploatate. Menționăm aici ediția originală a volumului *Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786* (Londra și Paris, Maradan, 1789) de Elizabeth, contesă de Berkeley⁵¹ sau *Abrégé chronologique ou histoire des découvertes faites par les Européens dans les différentes parties du monde*, (A Paris, Chez Saillant, rue S. Jean-de-Beauvais, 1766) de Jean Barrow, autorul Dicționarului geographic tradus din engleză de M. Trage.

Micșorând perspectiva, putem include aici și decrierile de orașe, precum descrierea Parisului⁵² de Germaine Bruce.

⁴⁶ Tradusă din limba latină.

⁴⁷ Herman Boerhaave (1668–1737): botanist, chimist și umanist creștin de origine olandeză.

⁴⁸ Friedrich Hoffmann (1660–1742): medic și chimist german.

⁴⁹ Philipp Adolph Böhmer (1711–1789): fizician și profesor de medicină din Prusia.

⁵⁰ Jean-Joseph Expilly (1719–1793): istoric, preot catolic, geograf și diplomat.

⁵¹ Elizabeth Berkeley, Contesă Berkeley (c. 1720–1792) de la curtea engleză.

⁵² *Description de la ville de Paris*, I–IV, (Paris, 1753).

Humaniores

De o mare diversitate în bibliotecă s-au bucurat și cărțile de științe umaniste, (istorie antică și modernă, religie, filosofie, morală, pedagogie etc), cunoscute sub numele de „*humaniores*”.

Dintre istoriile în limba franceză, identificate în această bibliotecă, s-au numărat *Istoria evreilor* de Josepus Flavius⁵³, o istorie universală destinată instrucției prințului moștenitor al Franței⁵⁴, scrisă de episcopul Jaques Benigne Bossuet⁵⁵, cele patru volume din *Histoire de la vie de la Henri IV Roi de France et Navarre*, (Paris, 1767) de Richard de Bury⁵⁶, istorii ale unor state precum Germania⁵⁷ și o carte de sfaturi de memorare a istoriei Franței cu titlul *L'art de fixer dans la memoire les faits les plus remarquables de l'histoire de Frances*, (Paris, 1763) scoasă de Guillaume-Nicolas Desprez⁵⁸.

Trecând la cărțile de filozofie menționăm 2 exemplare din *Essai sur l'art de former l'esprit, ou Premiers éléments de la logique* (Lyon, G. Regnault, 1764) și *Traité des sensations* III, (Paris, 1777), ambele datorate lui Étienne Bonnot de Condillac, abbé de Mureau⁵⁹, *Essais sur le genie et le caractere des nations etc* (à la Haye, chez Frédéric Léonard, 1751) de François Ignace d'Espiard Firmian și 2 ediții din *Confidence philosophique*, (Londres i.e. Genève, 1771; Geneva, 1779) de Jacob Vernes. Dintre acestea, prima ediție, din anul 1771, este considerată rară.

Pentru a completa imaginea a ceea ce a însemnat filozofia în secolul al XVIII-lea, mai consemnăm *La Palingénésie Philosophique, ou Idées sur l'état passé et sur l'état futur des êtres vivants* (Munster, 1770) de Charles Bonnet⁶⁰, *Bigarrures – philosophiques*, (Amsterdam, Arkstee & Merkus, 1759) de Charles-François Tiphaigne de La Roche și *Le solitaire du Mont Jura ou recreation d'un Philosophe par M. E. I-II*, (Neuchatel, 1782) de Elie Bertrand.

Cărțile de morală utilizate în veacul al XVIII-lea, pe care le-am identificat, s-au dovedit la fel de diverse. Menționăm de pildă antologia „vechilor moraliști”,

⁵³ Josepus Flavius, *Histoire des juifs, I-V*, (Paris, 1773).

⁵⁴ Jaques Benigne Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle à Monseigneur le Dauphin pour expliquer, I-IV* (Amsterdam, 1755).

⁵⁵ Jacques Bénigne Bossuet (1627–1704), un maestru al prozei clasice franceze.

⁵⁶ Richard Aungerville sau Aungervyle de Bury (1287–1345): preot, profesor, episcop, scriitor și bibliofil englez.

⁵⁷ Josef Barre (1692–1764), *Histoire générale d'Allemagne*, (Paris, Charles J. B. Delespine et Jean-Thomas Hérisant, 1748), 10 vol.

⁵⁸ Guillaume-Nicolas Desprez (1713–1795): tipograf și editor francez.

⁵⁹ Étienne Bonnot de Condillac, abbé de Mureau (1714–1780): filozof, scriitor, academician și economist francez.

⁶⁰ Charles Bonnet (1720–1793): filozof și naturalist

apărută la Paris, în tipografia Didot, în perioada 1782–95⁶¹, care i-a fost dedicată regelui.

În sfârșit, mai includem aici cartea *Nouveaux essais historiques sur Paris* (Paris, 1781)⁶², ce definește societatea pariziană, scrisă de omul de litere francez Germain-François Poullain de Saint-Foix⁶³.

Dintre cărțile de dialoguri, probabil imaginate, menționăm *Cymbalum mundi, ou dialogues satyriques sur differens Sujets* (Amsterdam, chez Prosper Marchand, 1732) de Bonaventura Des Périers⁶⁴.

La fel, *Le nouveau spectateur Francais* (Amsterdam, chez Herman Uytwerf, 1742), de Justus van Effen, își propune să scoată în evidență moravurile veacului său.

Nu multe dar prezente în bibliotecă au fost cărțile teologice sau cu conținut religios, majoritatea catolice. Ele au vizat, cum era de așteptat, în primul rând creștinismul. Subiectele dezbătute au fost diverse, de la volume de cercetări preliminare precum *La Palingénésie Philosophique, ou Idées sur l'état passé et sur l'état futur des êtres vivants. Ouvrage destiné à servir de supplément aux derniers écrits de l'auteur, et qui contient principalement le Précis de ses Recherches sur Christianisme* (Munster, 1770) de Charles Bonnet⁶⁵, la ediția nouă, tradusă de Boucher d'Argis, din *Institution au droit ecclesiastique*, I, (Paris, chez Herissant Fils, 1767) de Claude Fleury⁶⁶, sau *Dénonciation aux Français catholiques*, (Londres, 1791) de Henri-Alexandre Audainel.

Mai adăugăm aici cele două ediții din *Histoire du peuple de dieu depuis son Origine jusqu'à la Naissance du Messie*, vol. I–II, scrise de Isaac-Joseph Berruyer⁶⁷, apărute la Paris în 1739 și 1760. Dintre acestea prima este o ediție rară.

Tot rară din cauza tirajului mic este și cartea de poezii *Nouveau choix: de poésies morales et chrétiennes* (Paris, 1740), în 3 vol., apărută într-o ediție magnifică.

Referitor la cărțile ce analizează alte religii am identificat o singură traducere din sanscrită despre religia indiană, intitulată *L'Ezour-Vedam ou ancien commentaire du Vedam, contenant l'exposition des opinions religieuses et philosophiques des Indiens. Traduit du Samscretan par un Brame*, apărută în 1778, la Yverdon, în imprimeria doamnei De Felice. Autorul cărții este Sainte Croix Guillaume Emmanuel Joseph.

⁶¹ *Collection des moralistes anciens*. (Paris, Didot l'ainé et De Bure l'ainé, 1782–95).

⁶² Prima ediție din *Essais historiques sur Paris*, 5 vol., apare la Londra în 1754–1757.

⁶³ Germain-François Poullain de Saint-Foix (1698–1776).

⁶⁴ Bonaventura des Périers (c. 1500–1544), scriitor francez.

⁶⁵ Charles Bonet (1720–1793): naturalist și filozof francez.

⁶⁶ Claude Fleury (1640–1723), preot, jurist și istoric al religiei franceze.

⁶⁷ Isaac-Joseph Berruyer (1681–1758): istoric și iezuit francez.

Un alt domeniu prezent cu exemplare în fondul francez de carte al bibliotecii orașenești este pedagogia, adică știința de a învăța școlarii.

Cea mai importantă lucrare identificată a fost scrierea pedagogului Samuel von Pufendorf⁶⁸, *Devoirs de l'homme et du citoyen, tels qu'ils lui sont prescrits par la loi naturelle*, cumpărată în 2 ediții (1723, 1786), traduse din germană de Jean Barbeyrac⁶⁹.

La aceasta s-a mai adăugat *Mémoire instructif sur la manière de rassembler, de préparer, de conserver, et d'envoyer les diverses curiosités d'histoire naturelle, etc*, scrisă de Friederich Hiffman și Philipp Adolph Boehmer din anul 1786.

În sfârșit, nu lipsesc nici cărțile ce conțin corespondență „de lucru”, între personalitățile vremii sau scrisori de familie.

Dintre scrisorile de lucru menționăm scrisorile prințului Albaniei către Frederic-Guillaume, regele Prusiei, publicate în anul 1783, la St.Petersburg⁷⁰, corespondența lui Richelieu⁷¹, cea adresată de „un bun cetățean” către regele Franței (*Adresse d'un citoyen de Paris au roi des Français* (Paris, Girouard, 1791), cartea despre Elveția⁷², scrisă de William Coxe⁷³ sub formă de scrisori adresate lui Guillaume Melmoth⁷⁴ sau cele două ediții din *L'espion dans les cours des princes chrétiens ou, lettres et memoires d'un envoyé secret de la Porte*, una apărută în 1711 și a doua la Köln, în 1715 în renumita tipografie a lui Erasme Kinkius⁷⁵.

La acestea mai adăugăm scrisorile de familie. Din această categorie, foarte prețuite au fost scrisorile filozofului Pierre Bayle, publicate după moartea sa⁷⁶.

În paralel cu cărțile, cititorii vremii au fost abonați și la unele periodice ale veacului, care ofereau informații diverse. Un asemenea periodic a fost *Club des observateurs*, care a apărut la Paris în anul 1789 de două ori pe săptămână, joi și duminică. Însă cele mai multe periodice franceze au apărut în Olanda. Dintre acestea, o vânzare bună au avut *Le nouveau spectateur Francais* (Amsterdam, 1742), de Justus van Effen și *Nouveau Spectateur*⁷⁷, redactat de Jean-François de Bastide la Amsterdam, din 1758 până în anul 1760, când moare.

⁶⁸ Samuel Freiherr von Pufendorf (1632–1694): jurist, filozof, economist și istoric.

⁶⁹ Jean Barbeyrac, jurist (1674–1744).

⁷⁰ Titlul exact este *Stiepan-Annibale d'Albanie a Frederic-Guillaume de Prusse. Epitre pathetique, philosophique, historique, (etc.) ou L'Alcoran des princes destines au trone*.

⁷¹ John Armand du Plessis de cardinal of Richelieu and Fronsac, *Correspondence*, Londres, 1789.

⁷² *Essai sur l'état présent, naturel, civil et politique de la Suisse, ou lettres adressées à Guillaume Melmoth*, Londres et à Lausanne, Editor Francois Grasset, 1781.

⁷³ William Coxe (1748–1828), istoric englez.

⁷⁴ William Melmoth (1710–1799).

⁷⁵ Erasme Kinkius (1699–1700).

⁷⁶ Pierre Bayle, *Nouvelles lettres*, I–II, (La Haye, Van Duren, 1739).

⁷⁷ *Nouveau Spectateur* (Amsterdam, 1758–1760).

Scrierile literare

Alături de cărțile achiziționate pentru instrucție sau specializări în anumite domenii, un mare număr de volume ajunse în biblioteca orășenească au reprezentat periodice și scrieri literare.

Un asemenea periodic literar a fost *Histoire De L'esprit Humain Ou Mémoires Secrets Et Universels De La République Des Lettres* (Berlin, 1765), apărut în 14 volume, scoase de Jean-Baptiste de Boyer⁷⁸ sub formă de scrisori.

Trecând la literatura propriu-zisă și la genurile literare preferate în epocă, fondul francez conține volume de poezie, proză și teatru.

Autorii sunt atât antici (Cicero, Ovidiu), cât și contemporani.

Menționăm din literatura clasică *Lettres familiales*, (Paris, 1745), *Tusculanele*⁷⁹ *De la vieillesse* (Paris, 1776)⁸⁰ de Cicero sau *Les Métamorphoses d'Ovide*, traduse de abatele Banier, cu gravuri de Coiny, după desene de Renaud (Paris, par la Compagnie des libraires, 1787).

Pentru a fi înțelese aceste scrieri, alte cărți conțineau considerații pe marginea lor. De pildă, consilierul regal La Serre publică volumul *L'Esprit de Sénèque, ou les plus belles pensées de ce grand philosophe* (Paris, 1723) iar Pierre Brumoy, om de litere și iezuit francez, scrie o carte în 4 volume despre teatrul grec⁸¹.

La fel, Bertrand Capmartin de Chaupy redactează o carte în 3 volume despre ambianța în care a creat poetul latin Horațiu, intitulată *Découverte de la maison Campagne d'Horace*, (Rome, 1767).

În sfârșit, tot aici se înscriu cele 11 volume din *Anecdotes de l'Empire Romain*, (Paris, J. F. Bastien, 1778).

Alături de aceste cărți impuse de programele școlare, în secolul al XVIII-lea a existat și cărți de literatură citite de plăcere.

Valoroasă ca ghid de lectură a fost cartea *Nouvelle bibliotheque d'un homme de gout, ou Tableau de la littérature ancienne & moderne, étrangere & nationale, dans lequel on expose le sujet*, (A Paris rue Saint Jacques 1777), ce ambiționa să se refere la toate tipăriturile din toate timpurile.

Dintre scriitorii de mare prestigiu, care au marcat veacul, menționăm dramaturgul Pierre Corneille, a cărui opera a apărut în 18 volume⁸², și scriitorul revoluționar Honoré Gabriel Riqueti, conte de Mirabeau, prezent în biblioteca arădeană cu *Collections*, (Paris, 1791) și cu *Chef, d'oeuvres de la fin de dix-huitieme siecle*, I–II, 1788 și cu *Les Économiques*. (Amsterdam, 1769).

⁷⁸ Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d'Argens (1703–1771): raționalist francez, scriitor.

⁷⁹ Cicero, *Tusculanes*, (Amsterdam, 1739). Traducere în franceză de Bouhier et d'Olivet.

⁸⁰ Traducere în franceză de Baret.

⁸¹ Pierre Brumoy, *Le theatre des Grecs*, I–VI, (Amsterdam, 1732).

⁸² Pierre Corneille, *Oeuvres* (Paris, 1758).

La o examinare pe genurile literare (liric, epic și dramatic), receptarea a fost una diferită.

Poezia vremii, ilustrată de un Pierre Joseph Bernard⁸³ sau un Charles-Pierre Colardeau⁸⁴ a fost, cantitativ, o prezență moderată în rafturi.

La fel, în cazul genului epic, unele scrieri, precum *Fables du Père Desbillons* (Mannheim, 1779), compusă din 30 de scrisori scrise de F.-J. Desbillons⁸⁵ sau Anecdotele scrise de Sebastião José de Carvalho e Melo, Marques de Pombal⁸⁶ nu s-au bucurat de o receptare în masa.

În schimb, au avut o difuzare mai bună *Lettres d'Abailand et d'Hélois*⁸⁷, *Ann' Quin Bredouille* ou le *Petit Cousin* de *Tristram Shandy*, (Paris, 1791–1792) și *L'élève de la Nature*, Nouvelle édition augmentée d'un volume. (Amsterdam, Chez Henry, 1776) ultimele două de Jean-Claude Gorjy sau romanul *Les Aventures de Télémaque*, publicat de Fenelon în 1699, care a fost reeditat în secolul al XVIII-lea.

De altfel, secolul al XVIII-lea a fost și secolul consacării romanului⁸⁸, care, încă de la început, s-a concentrat pe intimitatea fiecărui individ. Originea romanului este una veche, el fiind prezent ca gen încă din antichitate. Totuși referindu-ne la epoca modernă, anul 1719 a fost declarat oficial ca anul în care s-a născut romanul. În acel moment însă era atât de discreditat încât Daniel Defoe respinge asimilarea capodoperei sale *Robinson Crusoe* la acest „subprodus literar”, pe care îl consideră bun pentru „bădărani”.

Trebuie să spunem că situația nu a fost diferită nici în veacul al XVII-lea, când oamenii se ascundeau pentru a citi cărțile preferate⁸⁹.

Totuși, revoluționar și burghez, romanul a fost liber, comparativ cu genul tradițional, să facă ce voia, fiind deschis tuturor posibilităților, de la romane cavalești la romane sentimentale și licențioase, citite pe furiș în budoare.

Din această ultimă subcategorie, în fondul bibliotecii de la Arad am identificat 18 romane „indecente, impudice, imorale”: *'Ann' Quin Bredouille* ou le *Petit Cousin* de *Tristram Shandy* (1791–1792), de Jean-Claude Gorjy, *Histoire de Tom-Jones*, ou *l'Enfant trouvé*, traduction de l'anglais de M.' H. Fielding, par M.... des roman* et contes imités de l'anglais, de Laplace (Paris, 1788), *Elfrida*, ou *l'Ambition paternelle*, traduite de l'Anglais par M. Moreau, 3 vol. (Paris, 1792), *Edouard et Sophie*,

⁸³ Pierre Joseph Bernard, *Oeuvres complètes*, (Londra; 1777).

⁸⁴ Charles-Pierre Colardeau (1732–1776), *Les hommes de Prométhée* (Amsterdam, 1776) și *Oeuvres* (Paris, chez Ballard et chez Le Jay, 1779).

⁸⁵ François-Joseph Terrasse Des Billons (1711–1789).

⁸⁶ José de Carvalho e Melo, marchiz de Pombal (1699–1782).

⁸⁷ Scrisori de dragoste, având titlul *Lettres d'Abailand et d'Hélois*, Nouvelle Traduction, avec le texte a coté. Par J. Fr. Bastien (Paris, 1782) de Colardeau, Charles-Pierre (1732–1776).

⁸⁸ Marthe Robert, *Romanul începuturilor și începuturile romanului*, Editura Univers, București, 1983.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 47.

roman traduit de l'anglois, (Londres et Paris, de Senne au Palais Royal, de Senne au Luxembourg, Maradan, 1788), *Emma, ou l'enfant du malheur*, trad. din engleză pentru ediția a doua, 2 vol. (à Londres, 1788), *Les équipées de l'amour ou, Les aventures: d'Abar-Tucdoc: histoire très-morale et de tous les temps...* (Cosmopolis et Paris, Guillot, 1783), *Eualie ou les dernières volontés de l'amant* (Londres, 1777), de Madame V, *L'éducation de l'amour*, I–II (Amsterdam, 1770) de Desboulmier⁹⁰, *Causes ammantés*, I–II (Berlin, 1769), *Icosaméron, ou Histoire d'Édouard et d'Élisabeth qui passèrent quatre-vingts ans chez les Mégamicres, habitants aborigènes du Protocosme dans l'intérieur de notre globe*, (Prague, 1787) de Giacomo Casanova, *Rosa! chère Rosa! combien j'ai désiré ce moment!*⁹¹ (Paris, Ch. Pougens, 1798) de Anna Maria Bennett⁹², *Lettres De Madame Du Montier Et De La Marquise De ****, *Sa Fille* de Jeane-Marie Leprince de Beaumont⁹³ (Francfort; Leipsic, Esslinger, 1767...), *La nouvelle Clarice: histoire véritable*⁹⁴, I–II, (Lyon, 1767) de Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, *Les arrêts d'amours, avec L'Amant rendu cordelier, à l'Observance d'Amours* (Chez François Changuion, à Amsterdam, 1731) de Martial D'Auvergne, *L'Erreur des désirs*, 2 vol., (Paris, veuve Regnard et Dessonville, 1770), de Françoise-Albine Benoist, *Bibliothèque amusante et instructive*, (Paris, 1754) de Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, *La Belle Berruyere, Ou Aventures De La Marquise De Fierval...* I–II, (French Edition (Londres, 1765), *Aventures de Roderick Random*, traduites de l'anglois de Fielding, (Chez Jean Nourse, à Londres 1761), de Tobias Smollet, *L'erreur instructives (ou mémoires du comte de ***)*, I, (Londres, Chez Cuissart et Prault, 1765), *L'erreur d'un moment*, traduit de l'anglois par madame ***. (Londres et Paris, Demon vi 11e, 1776) și *l'Élu et son président, ou Histoire d'Éraste et de Sophie*, 2 vol. (Amsterdam et Paris, 1769).

Privite global, cărțile franceze de secol XVIII ajunse în fondul arădean, ne dezvăluie, dincolo de curiozitate, de dorința de erudiție, de plăcerea lecturii, o anumită atracție pentru această limbă care, așa cum am văzut, a început să domine Europa, devenind limba pe care toți își doreau să o învețe, ca să o vorbească și să o citească în detrimentul „limbilor moarte”.

⁹⁰ Jean-Auguste Jullien Desboulmiers (1731–1771), scriitor.

⁹¹ Traducere din engleză de Louise Brayer-St-Léon.

⁹² Anna Maria Bennett (1760–1808).

⁹³ Jeane-Marie Leprince de Beaumont (1711–1780), nuvelistă franceză.

⁹⁴ Roman epistolar după romanul lui Samuel Richardson.

Bibliografie

Surse editate. Lucrări generale și speciale

- Bahtin, M, *Probleme de literatură și estetică*, Editura Univers, București, 1982.
- Chartier, Roger, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, Editura Meridiane, București, 1997.
- Colta, Elena Rodica, „Colecționari de cărți vechi din bibliotecile arădene”, în *Ziridava. Studia Historica*, XXVII, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022.
- Flocon, Albert, *Universul cărților*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976
- ***, *Momente din istoria lecturii publice în municipiul și județul Arad*, Editura Nigredo, Arad, 2006.
- Hazard, Paul, *Criza conștiinței europene*, Editura Univers, București, 1973.
- Marthe, Robert, *Romanul începuturilor și începuturile romanului*, Editura Univers, București, 1983
- Tieghem, Philippe van, *Marile doctrine literare din Franța*, Editura Univers, București, 1972.